

3de VERGADERING. — 11 OCTOBER 1946.

Interpellatie van den heer Koejemans.

(Minister Schagen van Leeuwen e.a.)

Het laatste punt, Mijnheer de Voorzitter, waarop de heer van Voorst tot Voorst mijn attentie vroeg, was het misbruik van verschillende woorden in onze taal. Mijnheer de Voorzitter! Ik zal dit gaarne aanvaarden als een wijze aanduiding, maar ik kan er op het oogenblik niet verder op ingaan, aangezien ik zelf geen taalkundige ben.

De beraadslaging wordt gesloten.

Het ontwerp van wet wordt zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Aan de orde is de behandeling van de **interpellatie** van den heer Koejemans, in zake het toenemend aantal ongevallen, verscheidene daarvan met doodelijken afloop, voorgekomen bij militaire oefeningen, tot het houden van welke interpellatie verlov is verleend in de vergadering van 29 Augustus 1946 (zie *Handelingen*, blz. 33).

De heer **Koejemans**: Mijnheer de Voorzitter! Ik dank in de eerste plaats de Kamer voor haar bereidheid, mij deze interpellatie toe te staan en mij daarbij in de gelegenheid te stellen, tot den Minister van Oorlog een aantal vragen te richten omtrent het toenemend aantal ongevallen, waarvan verscheidene met doodelijken afloop, die in den laatsten tijd bij militaire oefeningen zijn voorgekomen. Ik dank ook den Minister voor zijn aanwezigheid.

Het eerste geval van ongelukken bij militaire oefeningen, dat mij toevalligerwijze ter oore kwam, was dat bij de lustrumfeesten der Utrechtsche studenten. Ik heb daarover den Minister vragen gesteld, die hij echter beantwoord heeft op een wijze, welke mij niet geheel heeft bevredigd. Inmiddels kwamen nog meerdere dergelijke ongevallen te mijner kennis en ik heb deze in de courant, waarvan ik de leiding heb, gepubliceerd. Zoo werd op 23 Juli de 21-jarige korporaal Kolkman uit Elst bij militaire oefeningen door een geweerkogel gedood. Den dag daarvóór werden achter de Palmkazerne te Bussum oefeningen met handgranaten gehouden, waarbij de 25-jarige onderofficier Groeneveld uit Amsterdam zoo ernstig werd gewond, dat hij kort daarop is overleden. Twee andere onderofficieren werden bij deze gelegenheid zwaar gewond. Op 1 Augustus werden bij veldoefeningen van de 4de schoolcompagnie bij Baarle-Nassau een vrijwilliger van 17 jaar gedood en 6 anderen gewond. Een luitenant kreeg een schot in den buik. Donderdag 22 Augustus werd de sergeant W. J. Tilanus, een zoon van het gelijknamige Tweede Kamerlid, door een kogel in het hoofd getroffen, waardoor hij vrijwel op slag werd gedood. Dit zijn enkele feiten, die toevalligerwijze te mijner kennis zijn gekomen. Ik moet vaststellen, dat er van de zijde van de Regeering nimmer eenig bericht over deze ongevallen naar de pers is doorgelaten.

Er wordt hier blijkbaar een strenge censuur uitgeoefend. Naar aanleiding van het debat in de Tweede Kamer heb ik mij afgevraagd, of wellicht het feit, dat berichten omtrent deze gebeurtenissen toch in de pers zijn gekomen — en met name in „*De Waarheid*” —, den Minister mede beïnvloed heeft tot het nemen van zijn maatregelen tegen ons blad. De bedoeling, die achter deze censuur ligt, is niet ver te zoeken. Men kan haar terugvinden in de woorden, die een der officieren tijdens het ongeluk bij Baarle-Nassau aan zijn jongens toevoegde: „Spreek er met niemand over, anders zou je den geest in het Nederlandsche leger verknoeien!” Het lijkt wel, als men zulke uitlatingen hoort, alsof wij nog in vollen oorlogstijd zijn. Toen was er censuur en kon men zoo redeneeren. Maar op het oogenblik eischen dergelijke gebeurtenissen het licht van de volle openbaarheid. Ik meen, dat het verzwijgen van deze feiten door Regeering en legerleiding in vredetijd in strijd is met de persvrijheid en van een mentaliteit getuigt, die wij in den tijd van de bezetting hebben gekend. Uit de berichten, die mij de hierboven aangehaalde voorvallen schetsten, spreekt in het algemeen een verregaande onverschilligheid ten opzichte van het leven van de soldaten en ook van degenen, die in de nabijheid van de oefenterreinen wonen. Ik kan daar niet in komen. Van de zijde van de ouders der patiëntjes, die in het Amsterdamsche kindersanatorium Hoog-Blaricum te Bussum worden verpleegd, bereikt mij b.v. de klacht, dat militairen met het geweer in den aanslag over de terreinen van dit sanatorium loopen, terwijl de kleine

Handelingen der Staten-Generaal. — 1946—1947. — I.

(Koejemans)

patiënten buiten liggen. Bij de oefeningen bij Loenen op de Veluwe, waarbij doodelijke ongelukken zijn voorgekomen, liepen niet alleen de soldaten, maar ook vacantiëgangsters en boeren gevaar, door de kogels te worden getroffen. Ik vind dit ernstige toestanden.

Nu kan ik begrijpen, dat in sommige legerkringen, die zoo juist den oorlog achter den rug hebben, een mentaliteit heerscht, voor welke een menschenleven van weinig waarde is. Maar dat wil nog niet zeggen, dat wij dit hebben te accepteren. Het zou dan de taak van de Regeering zijn, te zorgen, dat deze mentaliteit zoo snel mogelijk verdwijnt. Daarvan bemerkten wij echter niets. Integendeel, ik geloof niet, dat dit uitsluitend is een quaestie van mentaliteit van sommige officieren, maar dat het is een systeem, dat — daarvan ben ik overtuigd — weinig Nederlandsch is en dat, naar ik meen, samenhangt met al die feiten, die betrekking hebben op ons bondgenootschap met Engeland. In het blad *Trouw* van deze week is nog eens met nadruk op de noodlottige politieke gevolgen van het bondgenootschap met Engeland gewezen. Daar wordt o.m. gezegd, dat door deze politiek Nederland wordt gemaakt tot een bruggenhoofd van de geallieerde politiek. Ik geloof, dat dit bondgenootschap ook zeer ernstige militaire gevolgen heeft en deze ook samenhangen met het onderwerp, dat ik hier ter sprake gebracht heb. Niet alleen de uitrusting, de uniformen en de wapens en het oppercommando van het leger in Indonesië zijn Engelsch, maar ook de opleiding van de manschappen in Nederland geschiedt volgens het Engelsche systeem, waarbij men blijkbaar voor oogen heeft, dat het Nederlandsche leger altijd als een onderdeel van het Britsche zal moeten marcheren. In Groot-Brittannië heeft men in den oorlog een opleidingsstelsel ingevoerd, waarbij men er op uit was de omstandigheden van het slagveld zoo nauwkeurig mogelijk na te bootsen met inbegrip van bommen, granaten en geweerkogels. Het kan best zijn, dat zulk een opleiding onder de omstandigheden van den oorlog zeer nuttig is, maar wij leven op dit oogenblik niet meer in die oorlogsomstandigheden. Onze troepen hebben principieel een geheel andere taak.

De Minister heeft mij wel is waar op mijn schriftelijke vragen geantwoord, dat de soldaat aan de omstandigheden van het gevechtveld moet wennen. In de pers heb ik naar aanleiding van dit antwoord gelezen, dat de soldaat moet gewennen aan lawaai. Maar losse flodders maken lawaai genoeg en daarvoor zijn geen scherpe patronen, bommen en granaten noodig. Als de Minister zegt, dat de soldaten moeten wennen aan het gevechtveld, kan ik alleen constateeren, dat hij eigenlijk met zijn opvattingen anderhalf jaar ten achter is. De soldaten moeten nu niet wennen aan het gevechtveld, maar aan de vreedzame taken, die hun binnen het kader van de Vereenigde Naties kunnen worden opgedragen. Als de Minister na alles, wat wij tijdens de oorlogsjaren hebben doorgemaakt, thans nog spreekt over de noodzakelijkheid de soldaten aan het gevechtveld te wennen, geeft hij daarmee feitelijk te kennen, dat naar zijn meening de politiek van de Regeering niet op vrede en op de bevestiging en versterking van de Vereenigde Naties is gericht, maar op het gevechtveld, d.w.z. op den oorlog. Mijnheer de Voorzitter! Ik weet, dat sommige imperialistische kringen in Engeland inderdaad opnieuw aan een oorlog denken, dat zij bezig zijn een nieuwen oorlog, en wel een oorlog tegen de Sowjet-Unie, alvast ideologisch voor te bereiden. Maar het Nederlandsche volk wenscht daaraan niet mede te doen; het wenscht in vrede en vriendschap te leven met een ieder en in het bijzonder ook met zijn grooten bondgenoot en bevrijder de Sowjet-Unie. Daarom heeft het er allerminst behoefte aan, dat zijn soldaten voor het gevechtveld worden opgeleid. Het wenscht de grootst mogelijke veiligheid en de grootst mogelijke zorg voor zijn jongens, die aan de militaire leiders worden toevertrouwd. Onze jeugd is ons kostbaarste goed; het is het kostbaarste, om zoo te zeggen, dat wij uit de bezetting hebben gered. Het verwacht die zorg in het bijzonder van een Regeering, die zegt zulke hooge waarden toe te kennen aan de menschelijke persoonlijkheid.

De Minister zou kunnen antwoorden, dat een dergelijke opleiding noodzakelijk is met het oog op de uitzending van de soldaten naar Indonesië.

Mijnheer de Voorzitter! U weet hoe mijn politieke vrienden en ik tegenover deze uitzending staan; ons standpunt is nog

(Koejemans)

kortelings in deze Kamer uiteengezet. Wij achten die uitzending onverantwoord, omdat wij daarin een belemmering zien voor het tot stand komen van een vreedzame overeenkomst met Indonesië. Maar in het bijzonder hebben wij er ernstig bezwaar tegen, omdat naar onze meening de jongens naar Indonesië worden gezonden om daar te worden geplaatst nog altijd onder dat zelfde Britsche opperbevel, dat hun belet of in ieder geval kan beletten de Nederlandsche belangen te dienen. Maar zelfs als men aanneemt de motieven, die de Regeering voor de uitzending van dienstplichtigen aanvoert, dan nog is een opleiding van deze troepen in Nederland, die met dooden en gewonden gepaard gaat, onverantwoord en ontoelaatbaar. Of, zoo heb ik mij afgevraagd, moet hierin worden gezien de tegenstelling, die ook elders tusschen vooraanstaande legerautoriteiten en Regeeringspersonen tot uitdrukking is gekomen, nl. dat de Regeering ten aanzien van Indonesië woorden van vrede spreekt, maar dat in legerkringen daarmee een geweldadig militair optreden wordt bedoeld? Als de troepen in Indonesië inderdaad een vreedzame taak hebben, is ook daarom een opleiding in Nederland voor het gevechtveld onnoodig. Waar gaan wij in Nederland heen, wanneer wij bij ons een militair opleidingssysteem in gang laten vinden, waarbij het als normaal wordt aangenomen, dat 2 procent van den troep in vollen vreedstijd sneuvelt of gekwetst wordt. Dat moge dan in het Britsche systeem passen, maar het is zoo on-Nederlandsch, zoo in strijd met de gevoelens en tradities van ons volk, dat men zich wel volledig in de Britsche sfeer moet hebben ingeleefd om dit systeem te blijven verdedigen.

Er komen nog andere bijzondere omstandigheden bij, die de toepassing van dit systeem nog extra gevaarlijk maken. Er is gisteren in de Tweede Kamer door den Minister van Marine gesproken over het tragische vliegtuigongeval te Apeldoorn. Hij heeft er te recht op gewezen, dat er op het oogenblik bij vele jonge menschen bestaat een ernstig tekort aan verantwoordelijkheidsbesef. Ik meen, dat wij dit tekort wel degelijk ook in ons leger zullen aantreffen en dat maakt het des te gevaarlijker, wanneer menschen, die een gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef hebben, in staat worden gesteld om met vuurwapenen te spelen, die met scherp geladen zijn. Waar dit alles zoo is, kan ik dan ook wel begrijpen, dat er van militaire zijde is getracht den werkelijken toestand zooveel mogelijk te verbloemen; men draagt dergelijke dingen niet graag naar buiten. Maar juist daarom heb ik het noodzakelijk gevonden deze zaak in de openbaarheid voor de Kamer te brengen, in de verwachting, dat hier ook door anderen dan door mij zal worden gezegd, dat het noodzakelijk is, dezen on-Nederlandschen geest uit het leger te bannen en althans aan onze jeugd iets terug te geven van de Nederlandsche waardigheid, die wij al op te veel gebied hebben zoek gebracht. Het gaat hier niet om een reglementeering van het gebruik van vuurwapenen, zooals de Minister geantwoord heeft op mijn schriftelijke vragen. Men kan dat niet reglementeeren. Men kan met één pennestreek b.v. *De Waarheid* voor de soldaten verbieden, maar kogels, eenmaal afgeschoten, laten zich niet reglementeeren.

Dat heeft de Minister nog pas geleden bij de gebeurtenissen van 21 en 24 September in Amsterdam kunnen constateeren. Kogels dooden en verwonden menschen. In dit geval — dat is juist het tragische, waarom ik er met kracht tegenop kom — dooden Nederlandsche kogels Nederlandsche menschen. En het is onaanvaardbaar van een Nederlandschen minister, dat hij dit voor zijn rekening zou kunnen nemen. Nog erger wordt het, wanneer het publiek wordt uitgenoodigd om dergelijke middeleeuwsche schouwspelen gade te slaan. De Minister heeft ontkend, dat de oefeningen bij de lustrumfeesten bij Utrecht als publieke vermakelijkheden waren bedoeld. Wat waren het dan wel? Ze waren in het feestprogramma vermeld. Het publiek werd uitgenoodigd ze te komen bijwonen precies zooals de overige uitingen van studentenjoel. Het tragische was, dat het werd uitgenoodigd er getuige van te zijn, hoe hun zonen hun leven moesten wagen en daarbij gewond werden. Het was misschien een sensatie van den eersten rang, maar het was m.i. een schandaal. De Minister heeft nu gezegd, dat het zoo nuttig is voor het publiek om er bij te zijn, omdat het zich dan de oorlogsomstandigheden kan realiseeren. Toen ik dat las, heb ik me toch afgevraagd, waar deze Minister al de oorlogsjaren heeft gezeten. Als er één volk is in West-Europa, dat zich de oorlogsomstandigheden heeft kunnen realiseeren, meer dan het lief

was, dan is het wel het Nederlandsche volk. Wij hebben alle rampen van den oorlog meegemaakt, genoeg menschen zien sneuvelen, en we zijn nog aan iets meer gewend dan aan het lawaai van de bombardementen alleen. De Minister mocht zich waarlijk wel eens realiseeren bij het geven van dergelijke antwoorden, tot wie hij spreekt. Hij spreekt dan nl. tot het Nederlandsche volk, dat vijf jaar oorlog achter den rug heeft en van meening is, dat het tijd wordt om zich eindelijk de vredesomstandigheden te realiseeren; dat het al zwaar genoeg gebukt gaat onder de militaire lasten en dat er geen behoefte is aan nieuwe militaire schouwspelen met dooden en gewonden er bij.

Mijnheer de Voorzitter! Ik wil het voorloopig hierbij laten. Ik spreek de hoop uit, dat de Minister in staat zal zijn zich voor oogen te stellen, welken indruk de ongevallen bij militaire oefeningen op ons volk hebben gemaakt en dat zijn antwoord op mijn vragen blijk zal geven, dat hij bereid is aan die gevoelens te ontmoet te komen. De vragen, waarop ik gaarne van hem antwoord zou willen hebben, zijn de volgende:

1. Kan de Minister bevestigen, dat behalve de in de schriftelijke vragen van den ondergeteekende dd. 24 Juli jl. genoemde en in zijn antwoord van 24 Augustus d.a.v. opgehelderde ongevallen bij de lustrumfeesten te Utrecht, bij vele militaire oefeningen in de afgelopen maanden ongevallen hebben plaats gevonden, waarvan verscheidene met doodelijken afloop?

2. Is de Minister in staat, een volledige lijst van deze ongevallen, met vermelding van het tijdstip, waarop en het onderdeel, waarbij zij hebben plaats gevonden, alsmede hun afloop, aan de Kamer over te leggen?

3. Is het juist, dat deze ongevallen het gevolg zijn van een uit Engeland geïmporteerde opleidingsmethode, waarbij veldoefeningen met scherpe munitie en ontplofbare stoffen worden gehouden en waarbij een maximaal uitvallen van twee percent der deelnemers aan gewonden of gesneuvelden als „normaal” wordt beschouwd?

4. Kan de Minister mededeelen, op welke wijze hij den loop der scherpe patronen en de uitwerking der ontplofbare stoffen bij zulke oefeningen heeft gereguleerd en waarom zich niettemin zoovele ongevallen blijven voordoen?

5. Acht de Minister de in vraag 3 genoemde Britsche opleidingsmethode niet in strijd met de vreedelievende tradities van het Nederlandsche volk en bijzonderlijk in strijd met de groote zorg, die thans aan onze jeugd moet worden besteed, die het kostbaarste is, wat wij uit de jaren der Duitsche bezetting hebben gered?

6. Welke dringende reden acht de Minister voorts aanwezig om de dienstplichtigen aan de gevaren van het gevechtveld te gewennen, nu de tweede wereldoorlog nauwelijks een jaar geleden met een wapenstilstand werd besloten en alle volken en legers (ook het Nederlandsche) zich hebben in te spannen voor het bevestigen en in stand houden van den vrede?

7. Hoe valt naar het oordeel van den Minister deze uiterst gevaarlijke opleiding voor het gevechtveld te rijmen met de zeer nadrukkelijke vredestaak, welk de Regeering (laatstelijk in deze Kamer bij monde van den heer Minister van Overzeesche Gebieddeelen) aan de voor uitzending naar Indonesië in aanmerking komende troepen heeft opgedragen?

8. Meent de Minister voorts inderdaad, dat vijf oorlogsjaren voor het Nederlandsche volk onvoldoende zijn geweest om zich de oorlogsomstandigheden te realiseeren en dat het derhalve noodzakelijk is, lustrumfeesten van universiteiten e.d. op te luisteren met militaire oefeningen, waarbij het zijn eigen zonen kan zien verminken?

9. Is de Minister, gezien de ongerustheid en verontwaardiging, die de steeds langer wordende lijst van ongevallen in breeden kring wekt, en voorts met het oog op de hooge waarde der menschelijke persoonlijkheid, welke ook de Regeering erkent, bereid:

a. te bevorderen, dat aan de slachtoffers van deze ongevallen of aan hun nabestaanden volledige schadevergoeding wordt verleend;

b. te bevelen, dat scherpe patronen en ontplofbare stoffen niet meer mogen worden gebruikt bij oefeningen, wanneer daaruit lijfsgevaar voor de soldaten zou kunnen ontstaan;

c. terug te keeren van het Britsche naar het Nederlandsche opleidingssysteem, zooals in het leger van den zelfstandigen Staat Nederland wordt verondersteld;

(Koejemans e. a.)

d. de door den oorlog teweeggebrachte mentaliteit, waarbij een menschenleven weinig telt, overal waar deze onder het kader bestaat met kracht te bestrijden;

e. aan allen, wie het aangaat, de grootst mogelijke zorg voor het geestelijk en lichamelijk welzijn der soldaten op te dragen?

De Voorzitter: Is de Regeering bereid de gestelde vragen te beantwoorden?

De heer Flévez, Minister van Oorlog: Gaarne, Mijnheer de Voorzitter!

De Voorzitter: Dan is het woord aan den heer Minister van Oorlog.

De heer Flévez, Minister van Oorlog: Mijnheer de Voorzitter! Op 24 Juli 1946 stelde de geachte afgevaardigde de heer Koejemans mij eenige vragen over ongelukken, die hadden plaats gevonden bij de militaire oefeningen tijdens de lustrumviering te Utrecht.

Op 24 Augustus d.a.v. mocht ik deze vragen beantwoorden — een ziekte van enkele weken was oorzaak van eenige vertraging —; gaarne grijp ik deze gelegenheid aan dit als een lichte verontschuldiging tegenover uw hooge vergadering naar voren te brengen.

Mijn antwoord heeft intusschen den geachten afgevaardigde niet bevredigd, vandaar deze interpellatie, vandaar ook zijn artikel in *De Waarheid* van 28 Augustus onder den titel „Soldaten als schietschijf”. Ik geloof niet, Mijnheer de Voorzitter, dat het op mijn weg ligt dezen titel hier te qualificeeren.

In dit artikel nu maakt de geachte afgevaardigde de heer Koejemans mij het verwijt, dat ik zijn vragen van 24 Juli 1946 niet heb aangegrepen als een gelegenheid „om een verklaring af te leggen betreffende — ik citeer hier het artikel — het bijna dagelijks stijgende aantal ongevallen, die bij de legeroefeningen gebeuren”.

Mijnheer de Voorzitter! Ik ben een nieuweling in dit milieu en op het gebied van de parlementaire usances nog vrijwel een leek, maar het wil mij toch voorkomen, dat dit verwijt niet geheel redelijk is.

De schriftelijke vragen van den geachten afgevaardigde waren gericht op een bepaald geval en werden door mij concreet beantwoord; ik vermag niet in te zien, waarom van mij een verklaring kon worden verwacht, ver uitgaande buiten de grenzen, door den steller der vragen zelf getrokken.

Dit neemt niet weg, Mijnheer de Voorzitter, dat ik erkentelijk ben voor de gelegenheid, mij thans geboden, om nader in te gaan op een zaak, welke ook naar mijn meening van groot belang is en waaromtrent geen onjuiste denkbeelden mogen post vatten.

De geachte afgevaardigde stelt mij thans allereerst de vraag, of ik kan bevestigen, dat behalve de ongevallen bij de lustrumfeesten in Utrecht bij vele oefeningen in de afgelopen maanden ongevallen hebben plaats gevonden, waarvan verscheidene met doodelijken afloop.

Inderdaad, Mijnheer de Voorzitter, er zijn in de afgelopen maanden meerdere ongevallen voorgekomen bij militaire oefeningen, waaronder ook enkele met doodelijken afloop. Ik geloof evenwel niet, dat het juist is te zeggen, dat dergelijke ongevallen zich bij vele militaire oefeningen voordeden.

Ik zal aanstonds aan de Kamer overleggen — en hiermede kom ik tot de tweede vraag van den geachten afgevaardigde — een lijst van alle ongevallen, welke zich bij de Koninklijke landmacht hier te lande hebben voorgedaan in de periode van 1 Maart 1946 tot 1 September 1946, dus in een periode van een half jaar.

Deze lijst heeft dus, Mijnheer de Voorzitter, niet alleen betrekking op ongevallen bij militaire oefeningen, maar op alle ongevallen (dus ook die buiten de diensturen, tijdens verlof, enz.), welke zoodanig waren, dat hiervan melding moest worden gemaakt.

Het totale aantal dezer ongevallen in die 6 maanden bedraagt 487 op een gemiddelde troepensterkte van rond 88 000 man. Het percentage dezer ongevallen bedraagt dus minder dan 1 per jaar, verkeersongevallen, sportongevallen en ongevallen van allerlei anderen aard medegerekend.

(Minister Flévez)

Van deze 487 ongevallen hadden er 52 een doodelijken afloop, 10 slachtoffers zijn blijvend invalide, 89 zijn nog in behandeling, 336 zijn volledig hersteld.

Onder deze 487 ongevallen waren er 49 veroorzaakt door vuurwapenen, 16 door handgranaten en 30 door landmijnen en munitie, in totaal 95, hieronder begrepen de ongevallen bij het opruimen van mijnen en dergelijke. Van deze 95 waren er 17 doodelijk, 7 blijvend invalide, zijn er 23 nog in behandeling en 48 geheel hersteld.

Behalve eerder genoemde volledige lijst zal ik ook een naar de oorzaken en gevolgen gespecificeerd overzicht aan de Kamer overleggen.

Ik verstrek deze gegevens, ten einde de Kamer zoo volledig mogelijk in te lichten.

Van censuur op dit gebied, ook ten opzichte van de pers, is geen sprake. De veronderstelling van den geachten afgevaardigde den heer Koejemans, dat het verbod van *De Waarheid* voor militairen ook maar in eenig verband zou staan met het feit, dat dit blad deze zaken publiceerde, is geheel onjuist. De juiste redenen voor het verbod van *De Waarheid* heb ik gisteren aan de overzijde van het Binnenhof duidelijk en uitvoerig uiteengezet.

Wanneer *De Waarheid* of den geachten afgevaardigde den heer Koejemans berichten bereiken over ziekenhuispatiënten, die gestoord zouden worden door militaire oefeningen, dan geloof ik, dat het doeltreffend zou zijn, in dergelijke gevallen den betrokken Minister even in te lichten, opdat deze kan onderzoeken of te dezer zake iets gedaan moet worden ten behoeve van onze zieken.

Het door den geachten afgevaardigde genoemde geval van burgers, die opgeschrikt werden, heeft vermoedelijk betrekking op Arnhem. Daaromtrent is een klacht geuit en ook *De Waarheid* had hierover een artikel, dezen keer niet onder het opschrift „Soldaten als schietschijf”, maar onder den titel „Burgers als schietschijf”. Ik heb daarnaar een onderzoek laten instellen. Er is geen militair bij betrokken geweest. Het is blijkens een ingesteld politie-onderzoek een kwajongensstreek geweest, zooals daar ter plaatse wel meer voorkwam, geheel losstaande van de militairen.

Zooals ik u zoeven reeds zeide, Mijnheer de Voorzitter, verstrek ik deze gegevens, ten einde de Kamer zoo volledig mogelijk in te lichten. De geachte afgevaardigde de heer Koejemans vraagt mij echter een lijst van de ongevallen, welke zich hebben voorgedaan bij militaire oefeningen. Deze vormen een gedeelte van de zoo juist door mij vermelde ongevallen. Het zijn de z.g. dienstongevallen. Om nauwkeurig te zijn: van de 487 ongevallen in een tijdsverloop van 6 maanden op een gemiddelde sterkte van 88 000 man waren er 380 dienstongevallen, 42 geen dienstongevallen, terwijl van 65 ongevallen nog niet kon worden uitgemaakt, of zij als dienstongeval kunnen worden beschouwd.

Van de 380 dienstongevallen waren er 22 doodelijk, 6 slachtoffers zijn invalide, 66 gevallen zijn nog in behandeling en 286 zijn volledig hersteld.

Onder deze 380 dienstongevallen zijn echter veel sportongevallen, verkeers- en autoongevallen en dergelijke.

Door vuurwapenen, handgranaten en springmiddelen — en dit is de categorie, waarop de vragen van den geachten afgevaardigde zijn gericht — werden veroorzaakt 69 ongevallen in dit halfjaar, de ongevallen bij het opruimen van landmijnen hierbij inbegrepen. Van de slachtoffers zijn er 9 overleden, 4 blijvend invalide, 21 nog in behandeling en 35 volledig hersteld. De volledige lijst van deze ongevallen is opgenomen in de door mij aan de Kamer te verstrekken lijst van alle ongevallen. Ik moet er met nadruk op wijzen, dat aan deze dienstongevallen met vuurwapenen, handgranaten en munitie verschillende oorzaken ten grondslag liggen en dat wij geenszins generaliseerend mogen zeggen, dat zij zonder meer een gevolg zijn van een bepaald opleidingsstelsel.

Ik raak hiermede de derde vraag, welke de geachte afgevaardigde mij stelde. Een groot deel van onze instructieve officieren en onderofficieren heeft zijn opleiding in Engeland genoten en brengt uiteraard het daar geleerde bij de opleiding der manschappen in toepassing. Toch is het niet juist op grond hiervan te spreken van „een uit Engeland geïmporteerde opleidingsmethode”. Deze opleidingsmethode, gebaseerd op de ervaringen van den laatsten oorlog, is thans bij de legers van de verschillende landen algemeen in gebruik.

(Minister Fiévez)

Het is niet een specifiek Engelsche opleidingsmethode en als zoodanig hier geïmporteerd. Ik weet niet of men in Engeland bij dergelijke oefeningen een bepaald percentage aan gewonden en doden als normaal beschouwt — de geachte afgevaardigde noemt 2 procent — maar wel weet ik, dat in Nederland een dergelijk percentage — en ook een aanmerkelijk lager percentage — zeker niet normaal, daarentegen volkomen verwerpelijk wordt geacht.

Vervolgens wordt mij de vraag gesteld op welke wijze ik „den loop der scherpe patronen” en „de uitwerking der ontplofbare stoffen” heb gereguleerd en waarom zich niettemin zooveel ongevallen blijven voordoen.

Mijnheer de Voorzitter! De ernst van deze aangelegenheid weerhoudt mij er van mijn antwoord te geven in denzelfden trant als deze vraag is gesteld. Om u echter aan te toonen, dat er geen sprake is van het maar raak oefenen met scherpe munitie en springstoffen, vraag ik uw aandacht voor een order van den Chef van den Generalen Staf van 28 Maart 1946, welke luidt:

„Uit rapporten is mij gebleken, dat door troepencommandanten oefeningen worden gehouden met gebruik van scherpe munitie buiten de daarvoor aangewezen schietterreinen en zonder zich strikt te houden aan de veiligheidsbepalingen, voor die terreinen gesteld.

Ik vestig er met klem de aandacht op, dat het gebruik van scherpe munitie buiten de daarvoor bestemde schietterreinen ten strengste is verboden.

Ik stel alle troepencommandanten persoonlijk verantwoordelijk voor de naleving hiervan.

Voorts dienen op de terreinen, welke voor het houden van schietoefeningen zijn bestemd, de ten aanzien van die terreinen geldende veiligheidsmaatregelen in acht te worden genomen.

Indien zich nabij een garnizoen geen als zoodanig erkende schietterreinen bevinden, heeft het uitreiken van scherpe munitie aan de troepen in dat garnizoen geen zin en is mitsdien verboden.

Uitzonderingen op deze verbodsbepaling zijn alleen mogelijk met mijn persoonlijke machtiging.”

Voorts heeft mijn ambtsvoorganger op 23 April 1946 een legerorder uitgegeven, luidende:

„Steeds meer bereiken mij klachten over het houden van schietoefeningen met scherpe munitie, zonder dat daarbij gebruik gemaakt wordt van goedgekeurde schietbanen.

In verband hiermede bepaal ik, dat het ten strengste verboden is schietoefeningen te houden met scherpe munitie, buiten de daarvoor bestemde schietterreinen. Ik stel alle troepencommandanten persoonlijk verantwoordelijk voor de naleving hiervan.

Voorts dienen op de terreinen, welke voor het houden van schietoefeningen zijn bestemd, de t.a.v. die terreinen geldende veiligheidsmaatregelen strikt in acht te worden genomen.

De Chef van den Generalen Staf kan in bijzondere gevallen ontheffing van deze bepalingen verleenen.”

Dat is dus een bevestiging van de order van den Chef van den Generalen Staf.

Bij brief van 22 Augustus 1946 heeft de Chef van den Generalen Staf nog eens een zeer scherp geformuleerde order ter zake gegeven, terwijl ik zelf op 9 September nog eenige veiligheidsmaatregelen heb voorgeschreven voor het ontladen der vuurwapenen na afloop van patrouilles en dergelijke.

Hoe komt het nu, Mijnheer de Voorzitter, dat zich desondanks nog ongevallen voordoen?

Ik zou hiervoor drie oorzaken willen aangeven:

In de eerste plaats roekeloosheid en onvoorzichtigheid van de manschappen zelf — dus eigen schuld. Het is een algemeen verschijnsel, dat de jongeman van nu wat nonchalanter, wat minder zorgvuldig is dan die van vóór 1946. De omstandigheden, waaronder deze jeugd heeft geleefd, zijn hieraan natuurlijk niet vreemd. Het spreekt wel vanzelf, dat al het mogelijke wordt gedaan om hierin verandering te brengen.

De tweede oorzaak is ernstiger, maar ik moet deze toch in deze hooge vergadering bespreken. Zij is gelegen in het niet opvolgen van de gegeven orders en het niet naleven van voorgeschreven veiligheidsmaatregelen door enkele commandanten.

Ik heb rapporten van vier gevallen, waarin in strijd met de orders oefeningen met scherpe munitie werden gehouden en waarbij in totaal 3 doden en 6 gewonden zijn gevallen.

Het spreekt vanzelf, dat tegen de ongehoorzaamheid dezer commandanten, tegen dezen inbreuk op de tucht, het onverantwoordelijk spelen met jonge levens de scherpste maatregelen noodzakelijk zijn en ook worden getroffen.

De verantwoordelijke commandanten — in twee gevallen hoofdofficieren, in één geval een subaltern officier en in het vierde geval een onderofficier — zijn onmiddellijk van het verrichten van dienst uitgesloten, in alle gevallen zijn de stukken in handen van de justitie gesteld.

De derde oorzaak is gelegen in het feit, dat er bij de opleiding tot soldaat altijd een — zij het ook gering — risico blijft bestaan. Ik kom hier tot de vragen 5 en 6 van den geachten afgevaardigde.

Gevechts- en patrouille-oefeningen met scherpe munitie en springstoffen mogen alleen worden gehouden in het daarvoor ingerichte Infanterie Schietkamp (Harskamp) en in het eveneens daarvoor bestemde Artillerie Schietkamp (Oldebroek). Slechts in zéér bijzondere gevallen mag hiervan — na persoonlijke schriftelijke machtiging van den Chef van den Generalen Staf — worden afgeweken. Voorts mogen deze oefeningen slechts plaats hebben volgens door den Chef van den Generalen Staf vastgestelde regelen.

Op alle andere officieele schietterreinen mogen alleen elementaire oefeningen met scherpe munitie en springstoffen worden gehouden, eveneens met inachtneming van de voor deze terreinen voorgeschreven veiligheidsmaatregelen.

Een elementaire oefening buiten een officieel schietterrein mag slechts plaats vinden met persoonlijke schriftelijke machtiging van den Chef van den Generalen Staf.

De Kamer moge hieruit zien, dat deze oefeningen wel met de grootst mogelijke voorzorgen zijn omringd.

Intusschen is er een verschil met de opleiding van vóór 1940. Toen werden bij de oefeningen — met uitzondering van die der lichte troepen en der pioniers — nooit springstoffen gebruikt. Talloze Nederlandsche militairen hadden vóór Mei 1940 nog nimmer een explosie gehoord en werden zóó den strijd ingezonden. Dit wordt bij de moderne opleidingsmethode te recht onaanvaardbaar geacht. Talloze Nederlandsche militairen hadden vóór 1940 nooit anders gegooid dan met zakjes zand, sommigen met halfscherpe handgranaten. In Mei 1940 moesten zij plotseling scherpe handgranaten hanteeren, met alle aan deze onbekendheid en onervarenheid voor hen zelf en voor hun omgeving verbonden gevaren. Ook dit was ten eenenmale onjuist. De soldaat moet bij zijn opleiding worden vertrouwd gemaakt met de middelen, welke hij in den strijd zal moeten gebruiken, en hij moet worden gewend aan de moreel-beïnvloedende omstandigheden, welke hij op het gevechtsveld zal ontmoeten. Dit zal ons leger — indien het ooit tot den strijd wordt geroepen — behoeden voor onnoodig groote verliezen. Dit is geenszins in strijd met de zorg, welke wij aan onze jeugd moeten besteden, integendeel, wij zijn het aan onze jeugd verplicht, dat, wanneer wij haar opleiden tot soldaat, wij haar goed opleiden tot soldaat. Hoe dit in strijd zou kunnen zijn met de vredelievende tradities van ons volk, vermag ik niet in te zien. Ik kan en wil ons leger zien als een instrument ter voorkoming van nieuwe agressie, dus als een bijdrage tot het behoud van den vrede, maar ik kan niet inzien, welke waarde een slecht opgeleid, dus een slecht leger, heeft voor het behoud van den vrede.

Dit geldt voor alle landen; in de Sovjet-Unie b.v. wordt de soldaat evenzeer opgeleid voor het gevecht als in welk ander land ook.

Mijnheer de Voorzitter! Na deze ietwat uitvoerige uiteenzetting, welke ik gaf naar aanleiding van de eerste zes vragen van den geachten afgevaardigde den heer Koejemans, meen ik mij bij de beantwoording der volgende vragen te kunnen beperken.

Ik geloof niet, dat het noodzakelijk is, dat ik inga op de opmerkingen ten aanzien van Indonesië. Ik ben van meening, dat de vorige gedachtenwisselingen, in deze Kamer over dit onderwerp gehouden, voldoende uitvoerig zijn geweest dan dat het noodig zou zijn, dat ik hierop terugkom.

Ten aanzien van vraag 7 merk ik op, dat welke taken ook aan deelen van ons leger toebedeeld mogen worden, zooals bijv. thans in Indonesië, de opleiding van alle onderdeelen der

3de VERGADERING. — 11 OCTOBER 1946.

Interpellatie van den heer Koejemans.

(Minister Flévez e. a.)

Koninklijke landmacht nu en in de toekomst er op gericht zal moeten zijn de gevechtswaarde zoo hoog mogelijk op te voeren, ten einde haar geschikt te maken voor haar primaire taak, een instrument te zijn om in het verband van de Vereenigde Naties mede te werken aan het bevestigen en in stand houden van den vrede. Tegen de in deze vraag gebezigde uitdrukking „uiterst gevaarlijke opleiding” moet ik nadrukkelijk stelling nemen.

Mijn antwoord op vraag 8 luidt, dat de vijf oorlogsjaren het Nederlandsche volk dermate hebben doen lijden, dat ons vclt thans in de eerste plaats het recht heeft te weten, welke maatregelen zijn Regeering genomen heeft om te trachten in de toekomst dergelijke rampen te voorkomen.

Een demonstratie, als te Utrecht gehouden tijdens de lustrumfeesten, acht ik een zeer goed middel om het Nederlandsche volk van de gevechtswaarde van het Nederlandsche leger kennis te doen nemen.

Parades zijn nu en dan onmisbaar, maar toch hecht ik aan parades geen groote waarde. Daar gaat het publiek wel naar kijken, maar daar kan het toch moeilijk een oordeel op baseeren. Wanneer het leger aan het volk getoond moet worden, zooals het is, dan moet men dit niet doen met parades, maar in de omstandigheden, waarin het moet optreden. Dan moet het publiek de geoefendheid van het leger kunnen zien en beoordelen; dan heeft het waarde!

Vraag 9a, of ik bereid ben te bevorderen, dat aan de slachtoffers of aan hun nabestaanden volledige schadevergoeding wordt verleend, beantwoord ik bevestigend.

Vraag 9b, of ik bereid ben te bevelen, dat scherpe patronen en ontplofbare stoffen niet meer mogen worden gebruikt bij oefeningen, wanneer daaruit lijfsgevaar voor de soldaten zou kunnen ontstaan, moet ik ontkennend beantwoorden. Lijfsgevaar zal nooit geheel kunnen worden voorkomen, wel echter zal al het mogelijke worden gedaan om dit gevaar tot het uiterste te beperken.

In vraag 9c vraagt de geachte afgevaardigde, of ik bereid ben terug te keeren van het Britsche naar het Nederlandsche opleidingssysteem, zooals in het leger van den zelfstandigen Staat Nederland wordt verondersteld.

Indien de geachte afgevaardigde met het Britsche opleidingssysteem bedoelt het huidige, en met het Nederlandsche, dat wat vóór den oorlog in ons land in gebruik was, dan wordt deze vraag ontkennend beantwoord.

De vraag 9d, of ik bereid ben de door den oorlog te weeg gebrachte mentaliteit, waarbij een menschenleven weinig telt, overal waar deze onder het kader bestaat, met kracht te bestrijden, en vraag 9e, of ik bereid ben aan allen, wie het aangaat, de grootst mogelijke zorg voor het geestelijk en lichamelijk welzijn der soldaten op te dragen, beantwoord ik volgaarne bevestigend.

Mijnheer de Voorzitter! Alvorens deze uiteenzetting te beëindigen, wil ik gaarne uiting geven aan mijn diepe deernis met hen, die bij militaire oefeningen, dus bij de vervulling van hun plicht tegenover het vaderland, werden verminkt of het leven lieten, en aan mijn diepe deernis ook met de nabestaanden.

De beraadslaging wordt geopend.

De heer Koejemans: Mijnheer de Voorzitter! Ik wil gaarne den Minister van Oorlog dank zeggen voor de uitvoerige wijze, waarop hij mijn vragen heeft beantwoord. Ik moet zeggen, dat ik uit zijn mededeelingen heb begrepen, dat de zaak nog ontstellender en nog omvangrijker is dan ik bij het indienen van mijn interpellatie-aanvraag heb durven vermoeden. Het spijt mij, dat de Minister heeft gezegd, dat het percentage menschen, dat het slachtoffer is geworden van onze moderne legeropleiding, betrekkelijk gering is. De Minister vindt dat begrijpelijk. Dat iemand het begrijpelijk kan vinden, dat zulk een aantal ongelukken nog voorkomt, is voor mij onbegrijpelijk.

Ik vind het heel erg, wanneer moet worden medegedeeld, dat in zoo'n betrekkelijk korte spanne tijds, als waarin wij weer beschikken over een leger in opleiding, zooveel ongelukken zijn gebeurd en zoovele tientallen jonge menschen hun leven hebben moeten verliezen. Het is geen kleinigheid, wanneer wij hooren, dat 52 jongens in den tijd van een halfjaar hun leven hebben verloren bij de opleiding tot soldaat voor een leger, dat mijns inziens in zijn doelstelling niet op weg is de juiste belangen van

(Koejemans)

het vaderland te dienen. Ik kan daarover niet uitweiden bij deze interpellatie, maar moet constateeren, dat, wanneer deze interpellatie niet was gehouden en deze vragen niet waren gesteld, wij nog altijd in onwetendheid zouden verkeerden over datgene, wat zich in het leger heeft afgespeeld. Ik vind het een bewijs voor de mentaliteit, die ik in den aanvang getracht heb te schilderen en die het noodzakelijk heeft gemaakt in deze Kamer vragen te stellen om van de Regeering te weten te komen, wat er in deze materie aan de hand is geweest.

Het is van den aanvang af gebleken, dat men er op uit is geweest om deze zaak niet in de openbaarheid te brengen en zooveel mogelijk te verbergen, zulks met de bedoeling om te voorkomen — zooals het door enkele officieren is uitgedrukt —, dat men den geest in het leger verknoeit. Ik acht dit een onjuist standpunt en acht het onverantwoord, omdat ons volk er recht op heeft te weten, hoe het met zijn jongens in het leger gesteld is. Deze zaak moest in het openbaar aan de orde worden gebracht, omdat, zooals nu gebleken is, men de Regeering een halt moet kunnen toeroepen en haar zeggen, dat zij op den verkeerden weg is. De Minister heeft hier verklaard, dat in het begin van dit jaar in een order van den Generalen Staf er op is gewezen, dat scherpe munitie buiten de schietterreinen niet mag worden gebruikt. Op 23 April is dit nog eens bevestigd. Niettemin zijn de ongelukken, waarover ik gesproken heb, na dien datum gebeurd. Men heeft er zich niet aan gestoord. Zelfs de Minister heeft er over geklaagd, dat er in het leger ongehoorzaamheid is, dat zelfs hogere officieren zich niet aan het oppercommando en aan den Minister storen.

Het verheugt mij, dat mijn interpellatie-aanvraag en de publicaties in *De Waarheid* er toe hebben bijgedragen, dat op 22 Augustus jl. en daarna in September van de zijde van de Regeering nogmaals daarop is aangedrongen. Ik heb echter nog steeds niet het vertrouwen, dat dergelijke instructies voldoende uitwerking zullen hebben, ten einde de soldaten te beveiligen tegen de groote gevaren, die in het leger voor hen schuilen.

Op één punt zou ik nog gaarne de aandacht willen vestigen. Het is niet mijn bedoeling met den Minister over de politieke quaesties, die achter deze geheele geschiedenis schuilen, verder van gedachten te wisselen, maar ik wil nog wel dit zeggen. De Minister heeft gezegd, dat wij aan onze jeugd verplicht zijn te zorgen, dat zij tegen de gevaren van het gevechtsveld zoo goed mogelijk is opgewassen. Ik meen, dat wij ook nog tot iets anders verplicht zijn. Wij zijn verplicht hen een leven te schenken, waarin zij in vrede en veiligheid een gezin kunnen opbouwen, waarin zij niet geplaagd worden door de groote zorgen van deze dagen. Wij zijn verplicht alles te doen, ten einde een herhaling van den oorlog, dien wij over hen hebben gebracht, te voorkomen, opdat onze jeugd niet meer datgene ondergaat, wat zij in haar jonge jaren tijdens dezen oorlog heeft moeten meemaken. Wij zijn dit tegenover ons volk verplicht.

De Minister zegt: zie hoe ons leger in gevechtswaarde is gestegen. Ik geloof niet, dat dat ons volk thans veel kan schelen. Het zou liever zien, dat onze Regeering kon toonen hoe onze opbouw gevorderd is, hoe de wonden, die in den oorlog zijn geslagen, zijn geheeld. Het zou gaarne zien, dat er stappen worden gedaan ten einde het leven dragelijker te maken. Dit alles kan men niet aantonen, omdat het er niet is, juist omdat wij dit leger zoo paraat maken en zoo in gevechtswaarde doen toenemen en daaraan milliarden besteden. Men kan ons niets anders toonen dan het parate leger, niet iets tastbaars, waardoor het leven voor ons volk dragelijker zou worden.

Ik deel ten volle de deernis, die de Minister met de slachtoffers van onze, naar mijn meening verkeerde legeropleiding heeft betoond, maar deernis is niet voldoende. Ik geloof, dat van deze interpellatie nog eens nadrukkelijk aan de Regeering en aan allen, die met de leiding in het leger zijn belast, een oproep moet uitgaan om te zorgen, dat niet, zooals thans, aan het einde van een nieuwe gelijke periode aan de Kamer een lijst van dooden moet worden overgelegd. Ik hoop, dat het gevolg van deze interpellatie zal zijn, dat deze lijst straks tot nul gereduceerd zal zijn. Zoolang door Nederlanders afgeschoten kogels Nederlandsche soldaten dooden, zoolang deugt het niet en zoolang zullen maatregelen noodig zijn om hieraan radicaal een einde te maken. Ik hoop, dat de Regeering zulke maatregelen ten spoedigste zal treffen.

8de VERGADERING. — 11 OCTOBER 1946.

Interpellatie van den heer Koejemans.

De heer **Fiévez**, Minister van Oorlog: Mijnheer de Voorzitter! Ik zou nog een kort woord willen zeggen. Ik geloof niet, dat ik de uitdrukking heb gebruikt, mij door den geachten afgevaardigde den heer Koejemans in den mond gegeven, n.l. dat ik het percentage doden betrekkelijk gering en begrijpelijk vond. Ik wil er ook op wijzen, dat de geachte afgevaardigde naar mijn meening niet geheel te recht werkt met het door mij genoemde getal van 52 doden, maar dat in zijn redeneering past het getal van 9 slachtoffers, die door ongelukken bij de oefeningen met scherpe munitie en springmiddelen om het leven zijn gekomen.

De heer **Koejemans**: Dat is al erg genoeg.

De heer **Fiévez**, Minister van Oorlog: Zeker, dat ben ik geheel met u eens; ook als er één doode valt, is dit erg. Dat deze feiten alleen maar door *De Waarheid* openbaar zouden kunnen worden gemaakt, is niet waar. Ik kan niet aannemen, dat de geachte afgevaardigde de heer Koejemans alleen maar zijn eigen blad zou lezen; ook in andere bladen zijn deze gevallen gepubliceerd.

De geachte afgevaardigde heeft voorts gezegd, dat ik zelf gewag maakte van ongehoorzaamheid in het leger. Inderdaad, maar dat moet vooral niet generaliseerend worden gebruikt. Ik sprak over vier met name genoemde gevallen van ongehoorzaamheid.

Ten slotte, Mijnheer de Voorzitter, nog een enkele opmerking.

De geachte afgevaardigde de heer Koejemans herinnerde aan hetgeen ik gezegd heb ten opzichte van wat wij verplicht zijn

(Minister **Fiévez** e. a.)

aan onze jeugd, n.l. dat wanneer wij de jonge menschen opleiden tot soldaten, wij ze moeten opleiden tot goede soldaten. Neen, zegt de geachte afgevaardigde, wij zijn aan onze jeugd iets anders verplicht. Wij zijn aan onze jeugd verplicht den vrede te brengen; wij zijn aan onze jeugd verplicht medewerking aan den opbouw en aan haar toekomst; wij zijn aan onze jeugd verplicht er voor te zorgen, dat er geen oorlog meer komt. Er is niets, Mijnheer de Voorzitter, waarmede ik meer kan instemmen dan met deze woorden van den geachten afgevaardigde. Helaas echter heeft ons volk dit niet in de hand.

De beraadslaging wordt gesloten.

De **Voorzitter**: Namens de Kamer dank ik de Regeering voor de verstrekte inlichtingen.

De vergadering wordt gesloten.

Verbeteringen.

In de redevoering van den heer **Molenaar**:

blz. 20, kol. 2, reg. 17 v. b., staat: „nemen”; lees: nalaten;

in de redevoering van den heer **van den Brink**:

blz. 20, kol. 2, reg. 8 v. o., staat: „alsmede”; lees: alswel.